

**Даутұлы Тұрсынбайдың «8D02304 – Әдебиеттану» білім беру
бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
«Жаңылтпаш жанры: тегі, жанрлық ерекшеліктері, типологиясы»
тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазақ фольклоры мазмұн байлығы, жанрлық көптүрлілігі жағынан адамзаттың рухани мұрасынан ойып орын алатын телегей теңіз мол халық даналығы екендігі әлемге аян. Оның айқын дәлелі ретінде жүз том болып басылып шыққан «Бабалар сөзі» атты теңдессіз фольклорлық жинақты атасақ та жеткілікті. Қазіргі фольклортанушылар қазақ фольклорын қырықтан астам жанрлық түрге жіктеп зерттеп жүр. Қазақ фольклорының ішінде осындай жете назарға ілінбей, бірақ қоғамдық өмірде ерекше өміршеңдік танытып, әсіресе, балалар арасында күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан шағын жанрдың бір түрі – жаңылтпаш.

Жаңылтпаш – қай халықтың фольклорында болсын кең тараған, көне жанрлық түр екендігі белгілі. Ол – өзінің шығу тегі, жанрлық табиғаты, көркемдік сыр-сипаты, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жағынан қазақ фольклорының тарихында да, бүгінгі халық өмірінде де ерекше орын алатын өміршең халық шығармашылығы. Ол қазақ фольклорының шағын жанрлары ішіндегі айырықша шығармалар шоғыры бола тұра, басқа жанрлардан құрылымдық жүйесі, көркемдік тіл кестесі, мазмұндық мәні мен тақырыптық аясы жағынан бөлекше болмыс танытады. Бала тілін ұстартып, дүниетанымын дамытуда жаңылтпаштар тәрбиелік қызмет те атқарады. Сан мыңдаған жылдар бойы жас ұрпақтың тіл ұстартуына, дыбыстарды үндестіре ұйқастырып, анық айтуына дағдыландыратын ойын түрі деп саналып келген.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Жалпы қазақ фольклорының үлгілері, нұсқалары жүйелі түрде XX ғасыр басынан бастап зерттеле бастағаны белгілі. Қазақ фольклортанушылары мен әдебиеттанушылары А.Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Ә. Қоңыратбаев, Б. Кенжебаев, Ш. Ахметов, М.Ғабдуллин, Н. Смирнова, З. Ахметов, С. Қирабаев сынды ғалымдар қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихын саралаған еңбектерінде жаңылтпашты да назардан тыс қалдырған жоқ, оның озық үлгілерін жинақтап, жүйелеп, жалпылама сипаттамалар беруге көңіл бөлді. Соның нәтижесінде жаңылтпаш үлгілері мектептер мен жоғары оқу орындарының оқу бағдарламалары мен оқулықтарынан орын алды. Сол сияқты жаңылтпашқа анықтама беріліп, жанрлық түр ретіндегі табиғатына ғылыми пайымдаулар жасалды.

Дегенмен жаңылтпаш жанры жүйелі жинақталып, терең, кең ғылыми айналымға түсіп, жан-жақты сараланған арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Шындығында жаңылтпаш – там-тұмдап жиналып, жинақ ретінде басып шығарылып, аракідік оқулықтарға енгені болмаса, арнайы ғылыми зерттеу нысанынан тыс қалып келе жатқан жанр. Баспасөз беттерінде, оқулықтарда басылған кейбір мақалаларды айтпағанда, жаңылтпаштың табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін ашып көрсететіндей іргелі ғылыми

зерттеулер жазылған емес. Демек, соңғы жылдарға дейін бұл жанрға түрлі себептерге байланысты лайықты мән берілмей келді. Жаңылтпаштардың ойын-сауықтарда жеңіл күлкі үшін айтылғаны болмаса, оның бала тілін дамытудағы, тіл ұстартудағы тәрбиелік мәні, шығу тегі, жанрлық ерекшелігі, жасалу жолдары, поэтикасы, түркі халықтар жаңылтпаштарымен байланысына жете мән берілмеді. Яғни, қазақ фольклортануы жаңылтпаштың шығу тегін, жанрлық табиғатын, көркемдік ерекшеліктерін, қоғамдық-әлеуметтік қызметін, салыстырмалы-типологиялық байланыстарын жете саралаған еңбектерге осы уақытқа дейін зәру болып келді.

Сондықтан да, қазақ фольклорындағы аса маңызды жанрлық түрдің бірі жаңылтпаштардың жанрлық табиғаты мен шығу тегін, типологиялық байланыстарын, қазіргі қоғамдағы орны мен рөлін жан-жақты жаңаша саралау бүгінгі қазақ фольклортану мен әдебиеттану ғылымындағы өзекті тақырып деп санаймыз.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Жаңылтпаштың жанрлық табиғатын, олардың қалыптасу, даму жолдарын анықтау, көркемдік ерекшеліктерін ашу, жаңылтпаштың тәрбиелік, танымдық, қоғамдық-әлеуметтік қызметін саралау, қазақ фольклоры мен әдебиеті тарихындағы орыны мен рөлін анықтау.

Зерттеу жұмысының міндеттері. Жаңылтпаш жанрының арнайы ғылыми зерттеу нысанына алғаш рет алынуы себепті тақырып мақсатына сәйкес өзекті мәселелерді айқындап, мынадай міндеттерді шешуді мұрат еттік:

- қазақ жаңылтпаштарының жиналу, жариялану және зерттелу тәжірибесін жинақтап, зерттеудің дереккөзі ретіндегі маңызын айқындау;
- жаңылтпаштың басқа жанрлардан айырмашылықтарын саралай отырып жанр табиғатының өзіндік сипаттарын ашу, тіл кестесіне, көркемдік ерекшеліктерінен саралау;
- қазақ жаңылтпаштарының әлем халықтары мұрасымен ортақтасып жатқан әмбебап сипаттары мен өзіне тән ұлттық ерекшеліктеріне салыстырмалы типологиялық тұжырым жасау;
- түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясын ғылыми негізде пайымдау.
- жаңылтпаш жанрының бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі орыны мен рөлін анықтау, соның ішінде қазіргі балалар әдебиетіндегі сабақтастығын ғылыми негізде тұжырымдау.
- халық жаңылтпаштарының көркем әдебиетпен сабақтастығын, педагогикалық маңызын бүгінгі білім беру үдерісі тұрғысынан айналымға енгізу.

Зерттеу нысаны. Қазақстандағы, алыс-жақын шетелдердегі, соның ішінде Қытай, Ресей, Моңғолия елдеріндегі мұрағат және қолжазба қорларында жинақталған қазақ мәтіндері; Қазақстан Республикасының ұлттық ғылыми кітапханасының, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба және сирек кітаптар қоры; XX ғасырдың басынан бері жарық көрген мерзімді басылым материалдары; әр жылдары жарық

көрген кітаптар мен жинақтардағы жаңылтпаш үлгілері; жаңылтпашқа байланысты айтылған қадау-қадау ойлар мен пайымдаулар барынша қамтылып, жүйеленіп зерделенді.

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеу жұмысында салыстырмалы-типологиялық әдіс, жүйелі функционалды әдіс, тарихи лингвистикалық талдау әдістері қолданылып, зерттеу нысанына қатысты ілкі ғалымдардың теориялық қағидалары негізге алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Қазақ фольклоры туралы алғашқы сөз XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орыс фольклористикасында басталған еді. Орыс шығыстану ғылымын дүниежүзіне таратқан И.П. Милаев, В.В. Бартольд, А.Н.Самойлович, С.С. Малов, П.М. Мелиоранский т.б. ғалымдар этнография, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жариялауда, зерттеуде фольклористика ғылымында өзіндік дәстүрін қалдырды.

XIX ғасырдың аяғында жаңылтпаштардың алғашқы хатқа түскен үлгілері М.Ф. Гаврилов, Ә. Диваев сияқты зерттеушілердің қолжазбаларында кездеседі. Кеңестік кезеңде мерізімді баспа беттерінде, мектеп оқулықтарында, фольклорлық жинақтарда жаряланып, жекелеген кітапшаларда басылым көрді.

Жаңылтпаштың ғылыми маңызына алғаш рет назар аударған әдебиетші ғалымдардың бірі – С. Сейфуллин. «Қазақ әдебиеті» атты зерттеуінде жаңылтпаштың тәрбиелік мәні мен атқаратын қызметін жан-жақты аша отырып жаңылтпаштың ойындық сипатына назар аударады. Әр жылдары жаңылтпашты ғылыми айналымға түсірген Ш. Уәлихановтан бастап А.Байтұрсынов, С. Сейфуллин, М.Ж. Көпеев, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Р. Бердібаев, З. Ахметов, Ә. Қоңыратбаев, М. Ғабдуллин, М.Жармұхамедов, Ш. Ахметов, Б. Кенжебаев, С. Садырбаев, Б. Адамбаев, Е.Тұрсынов, М. Әлімбаев, С. Қасқабасов, С. Қирабаев, С. Негимов, Б.Абылқасымов, К.С. Матыжанов, Қ. Саттаров т.б. ғалымдар атсалысты. Әртүрлі деңгейде шағын жинақтар мен мақалалар, ішінара зерттеулер жазылды. Ал шетелдік ғалымдардан: түрік ғалымдары – А. Дүймаз, М.Екижи, орыс ғалымдары – В. Радлов, М. Ибрагимов, Е.А. Покровский, А.Е. Алекторов, Н. Иванов, П. Ходыров, М.Ф. Гаврилов, В.Я. Пропп, қырғыз ғалымдарынан А. Харузин, Т. Байжиев, З. Бектенов, қытайдағы қазақ ғалымдары – Т. Мешпетұлы, Ж. Бақаев, О. Егубаев сынды ғалымдардың еңбегі басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы, Алматы қаласы Ұлттық кітапхана қорлары, Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әдебиет және өнер бөлімінің кітап қорлары, ғылыми кітапханасы пайдаланылды. Әлемдік зерттеулер мен ғылым қоры Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Әзербайжан, Қарақалпақстан, Башқұртстан мемлекеттеріндегі кітапхана қоры мен ғылыми орталықтарының материалдары негіз болды.

Әсіресе, тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде бұл жанрға деген қызығушылық

арта түсті, соның ішінде шетелдегі қазақтар мұрасы да айналысқа түсе бастады. Оған мысал ретінде соңғы жылдары дүркін-дүркін жарық көрген «Ғажайып бау» (1989), «Екі тақтай бір көпір» (1992), «Жаңылтпаштар» (1998), «Әріптер әлемінде» (1997), «Жақсылық пен жамандық» (Үрімжі, 1998), «Жаңылтпаштар» (2002), «Ықылық» (1998), «Бір мың бір жүз он бір жаңылтпаш» (2004), «Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор» (2008), «Бабалар сөзі» (2011, 72-том), «Дала фольклорының антологиясы» (2020) қатарлы толымды жинақтар мен іргелі ғылыми еңбектерді атауға болады. Сонымен қоса, фольклордың теориялық мәселелері мен жанрлық түрлерін саралаған С.А. Қасқабасовтың, Б. Абылқасымовтың, Ш. Ыбыраевтың, С. Негимовтың, Ш. Керімнің, К.С. Матыжанов т.б. ғалымдардың теориялық пайымдаулары мен ғылыми еңбектері назарға алынып, барынша зердеден өткізілді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысының жоғарыда аталған мақсат-міндеттеріне қол жеткізудің нәтижесінде жаңылтпаш жанры тұңғыш рет қазақ фольклортану, әдебиеттану ғылымында жан-жақты, арнайы ғылыми нысана ретінде кешенді зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Тарата айтатын болсақ:

- жаңылтпаштың хатқа түсу, жариялану кезеңдері сараланып, ғылыми тұрғыдан талданып жүйеленді;
- жаңылтпаштың жеке жанрлық түр ретінде қалыптасып, дамуы жөнінде жаңа пайымдаулар жасалып, қазақ жаңылтпаштарының зерттелу өрісіне сараптаулар жүргізілді;
- жаңылтпаштың басқа жанрлық түрлермен байланысына барлау жасалып, оның өзіндік композициялық құрылымы, көркемдік ерекшеліктері, өлең өрімдері, поэтикалық табиғаты мен эстетикалық қуаты алғаш рет арнайы зерттеу нысанына айналып, тұңғыш рет жан-жақты тиянақталды;
- қазақ жаңылтпаштарының әлем халықтарымен ортақ әмбебап сипаттары мен ұлттық ерекшеліктері анықталып, түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясы ғылыми негізде тұңғыш рет қарастырылды.
- жаңылтпаш жанрының қоғамдық – әлеуметтік қызметі, қазіргі бала тәрбиесіндегі тәлім-тәрбиелік мән-маңызы мен педогогикалық қызметі жан-жақты сараланды;
- халық жаңылтпаштарының көркем әдебиетпен сабақтастығы, әсіресе, бүгінгі балалар әдебиетімен сабақтаса байланысқан жаңаша даму үдерісі байыпталды;

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Жаңылтпаш жанрының көркемдік-идеялық, танымдық, тарихилық, тәлім-тәрбиелік, қоғамдық-әлеуметтік қызметіне талдау жасау олардың ұлтымыздың рухани өмірінде алатын орнын айқындайды. Жалпы аталмыш жанрлық түрдің шығу тегі мен даму жолдарын саралау, оның поэтикасы мен типологиясын байыптау қазақ фольклорының табиғатын ашуға көмектеседі.

Фольклордың тарихы мен теориясына қызығушылық танытқан ғалымдарға, магистранттар мен докторанттарға пайдалануға жарарлық материал бола алады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі ғылыми-теориялық жағынан бала тілін зерттеушілерге материал әрі көмекші құрал.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар: Ғылыми зерттеу жұмысының қорытындылары бойынша мынадай тұжырымдар мен пайымдаулар қорғауға ұсынылады:

- жаңылтпаш - қазақ фольклорының ежелден қалыптасқан шағын жанрлар тобының құнарлы да, маңызды құрамдас бөлігі. Оның мән-мазмұны мен қолданылу өрісі қазақ халқының тарихымен, тұрмыс тіршілігімен, дәстүрлі дүние танымымен, тәлім-тәрбиелік ділімен тамырласа байланысып жатыр. Арғы тегінде қазақ мифологиясы мен ежелгі наным-сенімдерінің ізі бар екендігі дәлелденді;

- алғашында әдет-ғұрыптық санамен пайда болған жаңылтпаш кейін жоғары педагогикалық, эстетикалық қуатқа ие болып, өзінше ерекше жанрлық түр ретінде қалыптасып және күні бүгінге дейін қолданылу үстінде екендігі нақтыланды;

- оның жеке жанр ретінде қалыптасып, даму жолы жалпы қазақ фольклорының тарихи поэтикасымен сабақтаса байланысып жатқандығы жүйеленді;

- жаңылтпаш жанры өзіндік композициялық құрылымы, басқа жанрлардан ерекшеленетін ұйқас өрімі, тіл кестесі мен танымдық мән-мазмұны, өзгеше поэтикалық сипаты бар тұтас жанрлық түр екендігі айқындалды;

- қазақ жаңылтпаштары әлем халықтары мұрасына ортақ әмбебап сипаттарға ие бола тұра, соның ішінде түркі халықтарымен типологиялық тұрғыдан байланысып жатқан сабақтас жүйе құрайды.

- жаңылтпаш қазақ рухани мәдениетінің ерекше саласы ретінде қоғамдық-әлеуметтік ортада педагогикалық, эстетикалық мәні бар аса маңызды қызмет атқарады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі.

Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинақтарында 7 мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде, Scopus халықаралық деректер базасында 1 ғылыми мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 4 мақала жарық көрді. Халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының жинақтарында 2 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация құрылымы кіріспеден, негізгі тұжырымдарды талдауға арналған үш тараудан және қорытындыдан тұрады. Соңында пайдаланылған әдебиеттер тізімі берілген.